

HUNNENSCHLACHT, AVAGY HOGY KERÜLT CSABA A HADAK ÚTJÁRA*

A *Hunok harca* a 19. század közepének egyik legismertebb európai festménye – festőjének, Wilhelm von Kaulbachnak a barátját, Liszt Ferencet szimfonikus költeményre ihlette (Weimar, 1857).¹ A festmény az üdvtörténeti remény – a pogányság fölötti keresztény diadal – allegóriája, de elsősorban az látható rajta, ahogy *holtan is visszatérnek a hunok stb. egy levegőbeli harcra*, valamint *gyászoló nők, öregek, gyerekek, sebesültek* (1. ábra).

Másrészt, a *Hadak útján* visszavárt „[magyar] nemzeti [székely] különmegváltó”, röviden „megváltó Csaba” témája² a legkorábbi ismert variáció (*alapvariáció*), a Lugossy József³ alapján a következő szüzsével vázolható: ...*belháború végén [Etele fia] Csaba fégyveres kíséretével menekül; a székely [=] hátrahagyott hun nép helyzete válságos a háborúkban: három ciklusban, holtan is visszatérnek a harcosok* (l)égi megmentő ...*úton (= Hadak útja)*.

A témát a magyar magas irodalom is sűrűn feldolgozta/hasznosította – Jókai többször, Arany, Mikszáth, Ady –, de Benedek Elek is.⁴ A ma *Székely himnusz*ként ismert, Csanády–Mihalik-féle, Trianon-traumás diákfeldolgozás szövege ugyancsak ennek a derivátuma.

Milyen alpanyagokból és mikor, hol, ki rakta össze ezt a „megváltó Csaba”-témát? Az utolsó kérdés megválaszolása – a szerzőségé – viszonylag egyszerűbb, előbbieké már összetettebb. Megpróbáljuk kronológiába rendezni a hatástörténeti folyamatokat, azonosítani a kulcsmozzanatokat, feltenni néhány kapcsolódó kérdést, végül pedig – néhány retorikai példa segítségével – értékelni próbálunk.

1. Munkahipotézis

A Kaulbach-féle *Hunnenschlacht*nak 1850 körül készült el a monumentális freskó változata, a – második világháborúban aztán elpusztult – berlini Neues Museum lépcsőházában (4. ábra).⁵ Mivel témánknak nem ismert a szabadságharc előtt szövegelmélete, és legelőször 1850-ben van hírünk róla,⁶ vajon nem az 1849-es berlini magyar emigráció reakciója az épp készülő (be is fejezett?) *berlini freskóra*, remény-allegória a leverett nemzet feltámasztásáról? Az állítást, mint popperi értelemben vett tudományos feltevést, falszifikációs lehetőségekkel tesszük próbára.

* A *Székely azonosságszimbólumok születése* konferencián (Sepsiszentgyörgy, 2022. május 19.) bemutatott dolgozat adnotáltközlémény-változata.

¹ Valószínűleg a *Hunnenschlacht*nak a Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegnő hagyatékában fennmaradt változata révén, amelyet a Staatgalerie Stuttgart 2011-ben magántulajdonból kölcsönzött (a stuttgarti kisebb színes olajfestmény változat; Staatgalerie Stuttgart, lsz. L 1477, 36,5 x 44 cm), lásd SgSHsch.

² Vö. BOÉR Máté et al. 2018. Ennek a témának *csak az egyik* összetevője a – 13. századtól már fennmaradt írott forrásokkal dokumentált – „*Csaba*”-hagyomány, amely szerint az Attila/Etele hun birodalmának összeomlása után egy „Attila-fiú” a Balkánon át a Fekete-tengeri sztyeppére menekült, míg egy kisebb, a székelyek őseinek tekintett túlélő csoport Erdélybe, és utóbbiakat foglalkoztatta előbbi („Csaba”) visszatérésének lehetősége. A „Csaba”-hagyomány lényegében a többszörös „magyar” honfoglalás történeti tudatának hordozója, és nem tartalmaz semmiféle *égi utat* vagy halott harcos segítőkét. Szöveggyűjteményes ismertetését 1854-ig lásd HERMANN Gusztáv Mihály – ORBÁN Zsolt 2018, 32–102, 202–203. „Többszörös honfoglalásunk” modern tudománytörténeti és elméleti keretének kialakulását és dualizmus kori vitáját, kanonizációs törekvéseit – amelyek egy mítosz-

hermeneutikai módszertan és előfeltevés alapján leginkább több „Attila”, így az európai hun *nagyfejedelem*, majd egy 800 körüli késő avar kori Kárpát-medencei *kagán*, végül egy Árpád-nagybácsi 900 körüli Hulec/Chele, másrészt több „csaba”, vagyis *jabgu/dsavu/csub* méltóságot viselő vezető megkülönböztetése irányába konvergálnak – lásd BOÉR Hunor 2020.

³ LUGOSSY József 1855, 115–117. Ezt a – holtában is, és pedig a Tejúton visszatérő – „*megváltó Csabás*”-történetet szokta az irodalom *Csaba-mondának* nevezni. A 19. századi ún. *mondák* műfaji problémájához lásd SZAJBÉLY Mihály 2005, 369–388. Az 1855-ös közlést egy évvel megelőző Ipolyi Arnold-féle változat (vö. 49. jegyzet) problémáját lásd hátrább, a 3.3. szakaszban.

⁴ A szépirodalmi hasznosítások kapcsán tartozunk egy rektifikációval: Hankó *Székelyföldje az alapvariáció* két változata közül (vö. az előző és a 49. jegyzet) a kézenforgóbb Ipolyi Arnold-változatot veszi át, nem a Lugossyt (vö. BOÉR Máté et al. 2018, 223, a 36. jegyzet).

⁵ Vö. BUSCH, Werner 1986, 119; MINKELS, Margret Dorothea 2012, 274. A Neues Museum őrizte amúgy 1913-tól a Nefertiti-mellszobrot is, mely 2009-től újra ott megtekinthető.

⁶ LUGOSSY József 1850, XCIX.

2. Dekonstrukció

2.1. A Kaulbach-kép története, valamint forrás- és értelmezéstörténete

A *Hunnenschlacht* első változata – *Eine Schlacht zwischen den Geistern der Römer und Hunnen vor den Mauern Rom's, nach einer alten Sage des Damascius* ('Római és hun kísértetek harca Róma falai előtt, Damaszkiosz egy régi mondája alapján', München, 1833, kis méretű monokróm vázlat)⁷ – Leo von Klenze felkérésére születik, és az ihlető forrásra, François-René vicomte de Chateaubriand egy szöveghelyére (1831)⁸ is ő hívta fel Kaulbach figyelmét.

Chateaubriand forrása egy 9. század közepi Phótiosz- szöveghely,⁹ melyet a politikából ekkortájt visszavonuló francia író a Jordanes 6. század közepi *Geticájának* hun kontextusába helyez.¹⁰ A szöveghely tárgya egy Damaszkiosz-töredék a *Logoi paradoxoiból*, amelyet a Phótiosz-kiadás belekever a másik, bővebben felidézett Damaszkiosz-mű (*Vita Isiodori*) ismertetésébe.¹¹ A töredék egy olyan hiedelmet említ, amelyet kortársnak állít: a hunok elleni harc után az elesettek kísértetei három nap és három éjjel folytatták a csatát (*Geisterschlacht*-motívum). Kaulbach ezt úgy oldja meg, hogy a kísértetek/lelkek a kép egy felső regiszterében harcolnak, az életben maradt, gyászoló és szenvedő hátrahagyottak alsó regisztere fölött. Ez összefügghet egy *Nibelunglied*-változat eleve- nen égbe menő Attila végkifejletével,¹² de kézen- fekvő képzőművészeti megoldás anélkül is.

1834-től 1837-ig Kaulbach egy nagy méretű változaton dolgozik, gróf Atanazy Raczyński megrendelésére (tus és barna olajfesték, lásd 2. ábra; 1837-ben kisebb színvázlata is elkészül).¹³ Raczyński Berlinben állítja ki,¹⁴ majd 1839-ben a modern német művé-

szetről írt párizsi könyvében ismerteti, metszettel (3. ábra) is.¹⁵ A kép címe ezúttal levegőben vívott harcként értelmezi a témát: *Combat des Huns dans les airs*. A könyvet 1840-ben az Amerikai Egyesült Államok berlini rendkívüli követe szemlézi Londonban, és félreérti az új festménycímet, mintha a „légi harc” motívuma már Damaszkiosznál szerepelne, holott jegyzetben be is idézi a vonatkozó Phótiosz-szöveget.¹⁶ A *Hunnenschlacht* mindenesetre – „légi harcként” is – nemzetközi figyelem előterébe kerül.

A berlini tanulmányokra ekkor érkező magyar akadémisták közül van aki ott hallgató még 1842-ben is,¹⁷ amikor porosz királyi megrendelés alapján előzetes szerződést kötnek Kaulbachkal a freskó változatnak a tervezett Neues Museumban való megfestésére.¹⁸ Hogyan értelmezheti a témát például egy – ekkoriban magától értetődően hun eredettudatú – olvasott székely, tehát legalább Ranzano óta *scythulus*,¹⁹ aki az ihlető szöveghelyre – ha nem ismerne már – rákereshet, és azt találja, hogy ott a harc *pugna contra Scythas*? A Chateaubriand-i közvetítés pedig egyenesen a „Nedao melletti” csatához köti a kísértetharcot, bár benne hagyja a Phótiosz által zavaros összefüggésben említett Rómát és Attilát is,²⁰ nem tudva velük mit kezdeni: Attilának nem ismeri Róma előtti csatáját a történetírás. Egyáltalán: milyen Róma mije szerepelhetett a Damaszkiosz-eredetiben?²¹

Párhuzamos fejleményként 1841-ben Berlinbe költözik Jacob Grimm, akinek német mitológája az 1835-ös kiadásban még nem tartalmazta a *Hadakúttya* magyar Tejút-megnevezést, az 1844-esben viszont már igen.²² Fel nem tüntetett forrása Szirmay Antal 1807-es kiadványa,²³ Szirmayé pedig a századfordulós műkedvelő költő Perecsenyi Nagy László.²⁴

⁷ A müncheni, legelső változat kis karton – a müncheni művészeti egyesület birtokában található művek 1834. évi gyarapodásában szereplő 361. számú tétel – megnevezése. (BBWKVM 1834, 46.) Létrejöttének és első kiállításának időpontját (1833 nyara, illetve 1834. február) lásd GECK, Albrecht 2018, 198.

⁸ CHATEAUBRIAND, François-René de 1831, 168–169.

⁹ Lásd a Photius: *Bibliotheca*... CCXLII. fejezetében – online is elérhető térségünkbeli kiadásaiban pl. PHOTIUS 1606, 552; PHOTIUS 1778, 316.

¹⁰ A pannóniai „Nedao” (egy rontott névalakú germán Duna?) melletti csata, vö. Jordanes: *De origine actibusque Getarum*, L. fejezet.

¹¹ *Ex Isidori philosophi vita*. (A hivatkozott Photius: *Bibliotheca*..., CCXLII.)

¹² Vö. LACHMANN, Karl 1841, 370, 2159. vers stb. (Az 1826-os első kiadásban a 311. oldalon.)

¹³ A „nagy szépia vázlatot” birtokló Poznani Országos Múzeum honlapja (MNPBH); RACZYŃSKI, Atanazy 1839, 253. Az 1837-es színvázlat valószínűleg a mai stuttgarti nagyobb olajfestménnyel azonos (*Die Hunnenschlacht auf den katalaunischen Feldern*, Staatsgalerie Stuttgart, lsz. 918, 137,5 x 172,5 cm – be-

szerezése 1889-ben, a müncheni von Heinemann-műkereskedésből történt, vö. SgSHsch1).

¹⁴ Nagy figyelmet keltett, pl. Karl Marx és Friedrich Engels is Kaulbach művét-témáját használja *A német ideológia* 1845–1846-os kéziratában *A lipcei zsinat* fejezet felütéséhez. (Utpictura18bH.)

¹⁵ Julius Caesar Thaeter metszetét lásd RACZYŃSKI, Atanazy 1839, 414.

¹⁶ WHEATON, Henry 1840, 418.

¹⁷ GOMBOS Annamária, KÖNTÖS SZABÓ Ernőné 2008, 4.

¹⁸ MINKELS, Margret Dorothea 2012, 274.

¹⁹ Vö. HERMANN Gusztáv Mihály – ORBÁN Zsolt 2018, 42.

²⁰ CHATEAUBRIAND, François-René de 1831, 168–169.

²¹ Ne feledjük, az „ante conspectum urbis Romae” (pl. PHOTIUS 1778, 316.) *urbs*-át már egy Phótiosz-szövegezés részeként olvassuk.

²² GRIMM, Jacob 1835, 214; Uő 1844, I. 331.

²³ SZIRMAY Antal 1807, 122. Vö. LUGOSSY József 1855, 122.

²⁴ PERECSENYI NAGY László 1800, 166. Vö. LUGOSSY József 1855, 122.

Ki a közvetítő? A *Hadakúttya*, mint magyarok [hunok] által Ázsiából való bejövetelük során követett csillagzat neve, mindenestre szintén megérkezett az 1840-es évek eleji Berlinbe. Occam borotvája a munkahipotézis módosítását kéri: a „megváltó Csaba”-téma fogantatásához nem szükséges kivárni egy 1849–1850-es pillanatot.

2.2. A „megváltó Csaba”-téma tartalmi dekonstrukciója

A téma tartalmi elemeit térben-időben, forrás- és hatástörténetük szerint csoportosítottuk (5. ábra): egy vízszintes helyszín/idő-tengely felett a már előrebocsátott szűzsét tagoltuk, alatta pedig a mögöttes forrás- és közvetítő elemeket. A kirajzolódó összefüggéscsoportokat közös háttérzínekkel érzékeltettük, megjelenítve – bár csak áthúzottan – további olyan elemeket is, amelyek a forrás- és hatástörténeti kutatás alapján megkerülhetetlennek vagy legalábbis szerepükben tisztázandónak tűnnek.²⁵

Mindenekelőtt az indító motívum kiemelkedően fontos, a *belháború*. A testvérharc, amely után „Etele szent kardját ...testvéri vértől tisztára mártván” lehet használni, csak Lugossynál szerepel az *alapvariáció*-ban, Ipolyi Arnold közvetítésében még nem.²⁶ Túl azon, hogy valószínűleg az egyetlen lényegi különbség az *alapvariáció* két közlése között, ez az egyetlen megerősítő utalás arra a fontos előzményre is, hogy „Csaba” – különben Kézaynak megfelelően – *nem egy külső* ellenség elől menekül, holott visszatérni majd *külső* ellenség ellen fog. Egyben arra figyelmeztet, hogy a téma már az *alapvariáció*-ban csonkolt,

legalábbis az ottani szövegezése az, holott a kutatás későbbi szakaszából visszanezve, a téma fogantatásában korántsem tűnnek mellékesnek a lemaradt vonatkozások: a „Csaba” meneküléséhez vezető belharc *szereplői és helyszíne*.²⁷ Persze épp egy ilyen csonkolás – a konkrét történeti vonatkozások elhagyása – teremthet ideális környezetet a téma mitizálódásához.

Az ábra révén a következő fő összetevőket azonosítottuk:

- A Kaulbach-festmény születése (az ábrán bíbor<piros<sárga inspiráció, kék eszmetörténeti kontextusban).²⁸

- Egy székely (de legalábbis magyar) értelmezőnek az önidentifikációs helyzete (az ábrán zöld kontextus).²⁹

- Egy mitológiai-folklorisztikai (filológiai) azonosítás lehetősége (az ábrán szürke kontextus).³⁰

Tehát egy identitásfolyamatot egy bizonyos eszmetörténeti közegben egy megfelelő forrásra alapozó műalkotás katalizál, hogy aztán a terméket egy épp születő szaktudomány-csoport segítségével stabilizálják/rögzítsék.

2.3. Még egyszer: a kronológiai támpont kulcsmozzanatok

Lényeges kiemelni:

- Csak 1831-ben, a közvetítő-inspiráló Chateaubriand-nal kerül Catalaunum stb. kontextusából újra [?] *huntestvérharc-kontextusba* Phótiosz érthetetlenül Róma előtti (??) hun–„római” *Geisterschlacht*-ja.

- Csak két évvel később, a Kaulbach *pacifista-humanista* [megrendelői?] *környezete* kéri a [ha-

²⁵ Ilyen pl. a tisztázatlan háttérű Geisterschlacht-adat Piliscsabaról, ahol évente hallatszik Csaba vitézeinek éjszakai kísértet-harca a *németekkel* (IPOLYI Arnold 1854, 77). Valószínűleg helynév-etimológiaként született *monda* – ne feledjük, akár Phótioszt is már pár évvel Kézai gestája előtt kiadták a közeli Budán (PHOTIUS 1778), persze a kísértet-harc éves ciklusa talán inkább más forrást feltételezne.

²⁶ LUGOSSY József 1855, 115; a mi kiemelésünk. Vö. a 3. és a 49. jegyzet.

²⁷ Amennyiben már tudunk Kaulbach művéről, annak – minden változatban közösnek maradó – főcím-eleme, a „hunok harca” óhatatlanul felkínál egy ’*hunok közötti* (bel)harc’ jelentést is. Ez viszont a (fennmaradt) végső forráshely, tehát Phótiosz „Róma előtti” harc-helyszínét illetően (vö. 20. jegyzet) nem csak Chateaubriand számára generálhat kérdőjeleket, különösen a „hunok harca Róma *falai*(!) előtt”, vagyis a legkorábbi, már említett müncheni címváltozat esetében. Róma ugyanis „az örök város” *Urbs* is lehet, de egy transzcendentális terep (üdv-történeti pogány>keresztény világ) *Orbis* is, míg a történeti végső hun (testvér)harcot éppenséggel Róma, a *birodalom* falai, tehát a római limes előtt vívták „a Nedao mellett”.

²⁸ A Kaulbach-mű inspirációtörténetének a lényege a Damaszkosz>Phótiosz-forrás Chateaubriand-i közvetítése/értelmezése. Ez viszont a szűzsé eleji csonkolás okán csak katalizátor szerepet

játszhat, hiszen a „megváltó Csaba”-szűzsébe már nem megy át az, hogy a „felsőregiszter-/légi” jelenet eredetileg egy üdv-történeti korszakváltás transzcendentális helyének felel meg. Az eszmetörténeti kontextus ugyancsak katalizátor szerepű: a hasonlóképpen üdv-történeti vonatkozásoktól sem mentes *szenvedő nép* megjelenítését korabeli pacifista humanizmus kérte – vö. MINKELS, Margret Dorothea 2012, 274, bár ott a szerző ezt valamilyen csak a berlini porosz királyi megrendeléssel hozza összefüggésbe –, de ebből a szűzsében csak egy *profán nép* marad.

²⁹ Egy, a Kézai közvetítette történeti hagyományon nevelkedett írástudó számára a leglényegesebb pont az, hogy a Damaszkosz>Phótiosz-hagyomány forrása csak a „Nedao melletti” csata *túlélője* lehet. Kik menekültek Kézainál ezek közül „*Görögországba*”, hogy általuk a történet egy legrövidebb úton juthasson az *athéni* Damaszkioszhoz? „Székely kontextusúként” másrészt az 5. ábrán a *Hadak útja* 1838-as erdővidéki említését is feltüntetjük (MTsz 1838, IV, 150), de ennek a bizonytalan háttérű adatnak inkább csak egy, a Rikánbelői Kommunitás – a mai Kovászna megyei terület magyar protestáns „főesperessége” – egyházi berkeiben való esetleges ismertség szempontjából van itt számunkra jelentősége, vö. 3.1. szakasz.

³⁰ A légi/égi segítség érkezési útjának *konkrét megnevezése* a modern német filológia nyújtotta lehetőségnek – az épp születő mitológiai-folklorisztikai tipológia hozzáadékanak – tűnik.

lottai segítségét váró, túlélő népnek is értelmezhető] „háborút elszenvető hátrahagyottak [< valójában a chateaubriand-i megváltandó emberiség]” beemelését a *Hunnenschlacht*-ba.

– Ez, a *szenvedő nép* ábrázolását lehetővé tevő 1833-as *festői megoldás* (a lelkek légi [utas] harca) csak Raczyński 1839-es munkájának félreolvasásával (például a londoni 1840-es szemlével) *projektálódik vissza* értelmezésként a Damaszkiosz>Phótiosz-szövegre.

– Forrásra kereső vagy azt már ismerő *scythulus*-magyarnak Kaulbach freskója Berlinben, akár a fölé tervezett/festett fríz révén is közismerten,³¹ a Damaszkiosz>Phótiosz-féle *scyth*a harcra szól: ez tehát egy, a *hun>magyarnál* is erősebb motivációjú, éspedig *scyth*a>*székely önidentifikáció* potenciális pillanata.

Valamint

– párhuzamosan az előbbiekkal: Jacob Grimm német mitológiájába csak valamikor 1835–1844-ben kerül be a magyar *Hadakúttya*, és a berlini 1844-es 2. kiadásába is csak a Perecsenyi Nagy-féle, népvándorló magyarok által követett égi országút nevéként.³²

Ezzel viszont a téma minden összetevője egy 1842 körüli berlini székely akadémista tarsolyába kerülhetett.³³

3. A szerző(k) és a helyszín

3.1. A tulajdonképpeni szerző

Ideje figyelmesen újraolvasnunk a példásan adatoló Lugossyt, aki először utal 1850. szeptember 2-án a „megváltó Csaba”-témára: „...Hadak-útán, mint a székely nevezi Etele-kori hagyományok nyomán a téjutat. Miről máskor.”³⁴ Majd 1855-ben, valóban:

„...a székely rege tisztos okmánya. *Hős székely ifjú!* Ki e nemes regét *fényes, de súlyos korban*, a hadakúta tiszta íve alatt *éjjeli őrüznél* lelkesedve *mondogatád* hű bajtársidnak, *s ekként lehetővé tevéd*, hogy ez nekem is a távolban *tudomásomra juthasson*, te már magad is *megdicsőülten járdalod ama fényutat*, oda *költözvén*, honnan a szellemapák tündöklő fegyverzetben néznek alá. Legyen itt megszentelve *emlékezeted!* ...A regében, úgy, mint azt *velem baráti*

kéz közlötte... Adjuk vissza ...a magyar népnek apái ős csillagos egét, ...mit szerte egyeseknél a hagyomány már csaknem öntudatlanul s kienyészőfélben fenntartogat, ...s bízunk ...hogy a nép ...nem fog *másodszor is megfélelkezni* »Csabáról s hős apjáról, Eteléről.«³⁵

Az adatforrás tehát 1855-ben már biztosan hallott, a „megváltó Csaba”-téma közvetítő útján jutott el Lugossyhoz, és került lejegyzésre, más forrás pedig nincs rá: a nép nem ismeri a „regét”. Az, hogy az önkényuralom éveiben, főleg a haditörvényszéki ítéletek idején Lugossy nem nevezi meg a forrást, nem meglepő, hiszen egy halott családjának és a témát közvetítővel szóba állónak is lehet veszítenivalója,³⁶ de miért nem leplezi le a Kiegyezés után sem? A kiinduló munkahipotézis ezért számolt átveréssel, amelyre utóbb nem szívesen térnek vissza, vagy legalábbis Berlinből levelező 1849-es emigráns *misztifikációjára*.

A megoldás egyszerűbb: Lugossy azért nem leplezi le *utóbb* a szerzőt, mert már *akkor* megnevezte, ha némi óvatossággal is, hátrébb. 1855-ös tanulmányában összesen két székely adatközlőjét adja meg, de a másik („R. M.”) él, és épp a *Hadak útját* érti félre, Hada *kútjának*.³⁷ A keresett kútfő tehát – és a stílusára is érdemes odafigyelni –:

„Berlinben a székely Sükösdtől (1840) következőleg jegyeztem fel: »A szépasszony hűtlen lőn kedveséhez. Ez arcul csapta őt, s letűnt a feneketlen kristálytóba, ezt mondván: várhatsz engem ezer esztendeig. A szépasszony most kedvesét ezer esztendő óta várja, éjenként kiterítgetve vásznát, s estve-reggel a kristálytó vizével öntözgetve azt, mi aláperegven szüli a harmatot.«³⁸

Sükösd Sámuel (1816–1849)³⁹ 1840-ben 24 esztendő *ifjú* volt, és két és fél évig, 1840–1842-ben berlini akadémista – az első egyetemi évben Lugossy diáktársa. Már 1848 őszén együtt van Déván Kiss Sándor ezredessel, a későbbi tömösi hőssel – Sükösd Nagyváradra menekül, és onnan tér haza Székelyföldre három hónapal később. Uzoni református lelkész 1849. április végén, amikor átveszi a délkeleti szorosok (Bodza–Ósánc–Tömös) védelmét ellátó magyar alakulatok tábori lelkészi szolgálatát, de az Uzontól mintegy 30 km-re táborozó egységekhez

³¹ Vö. MINKELS, Margret Dorothea 2012, 274.

³² LUGOSSY József 1855, 122. Lugossy csak annyiban téved, hogy a *Hadakúttya* költői lelemény volna: már az 1400–1410 közötti *Schlägli-magyar* *szójegyzék*ben szerepelt ’Tejút’ értelemben, de azt csak 1890-ben fogják felfedezni, vö. MOLNÁR József – SIMON Györgyi 1976, 59; SZAMOTA István 1894, 3, 88. A „megváltó Csaba”-téma általi értelmezésben persze a keletről érkező harcosok már nem *inányként követik*, hanem – halálból visszatérő vagy éppenséggel halott *hősökként* – *járlák* az égi országutat.

³³ Sőt meglehet, hogy már Grimm figyelmét is valamelyik magyar akadémista hívta fel a Szirmay idevágó „adatára”.

³⁴ LUGOSSY József 1850, CXXII.

³⁵ LUGOSSY József 1855, 115, 117, 121. A kurziváltak a mi kiemeléseink.

³⁶ Vö. ZAKAR Péter 1999, 99–101. stb.

³⁷ LUGOSSY József 1855, 121–122.

³⁸ Uo., 253.

³⁹ Sükösd Sámuelről lásd legutóbb a jelen kötetben: DEMETER Lajos 2022.

már március végétől, az osztrák csapatok Erdélyből való kiszorításától kijárhat. Az 1849. június 20-i tömösi csatában hal hősi halált. Arannyal volt egyidős, Petőfi-sorsú, képességeit a pályatársak visszaemlékezései szuperlatívuszokkal illetik: „a nagyenyedi főtanodának korában legnagyobb »lumenje«, a papi karnak díszé”, aki Berlinben is „legyőzhetlen volt, ha komoly tudományos vitára fordult a társalgás”, s mindez „vasszorgalommal párosult benne”.⁴⁰

3.2. Az utolsó közvetítő

Hogyan, milyen *baráti kéz* révén jut el a téma, a tömösi(–ósánci–bodzai?) csillagkép-magyarázat Lugossyhoz? Illetve ki barátjának a keze – Lugossy vagy a forrásszemély barátjáé? A közvetítés feltételei: – a közvetítő *együtt volt* Sükösddel egy táborozáson; – *tudja*, hogy Sükösd meghalt, holott Sükösd halálát az osztrák hatóságok sem tudják utóbb;⁴¹ – érintkezésbe kerül 1850. szeptember előtt Lugossyval; – részletes lejegyzéshez elegendően *fel tudja idézni* a Sükösd által szóban előadott témát;⁴² – *háttérben marad* a közvetítés után.

Mivel a közvetítőt Lugossy nem nevezi meg – megtörténhet, hogy nem is tudja az igazi nevét –, azonosítása csak munkahipotézis értékű, de a fenti feltételeknek jelenlegi ismereteink szerint egyetlen személy felel meg: Bíró Sándor (1816?–1877).⁴³ Bíró Székelyudvarhelyen Sükösd iskolatársa volt (akár osztálytársa?⁴⁴); 1849 első hónapjaiban, amikor Sükösd Uzon református lelkésze, ő a szomszédos református egyházközség Rétyé; 1849. március végétől április végéig pedig a Bodza–Ósánc–Tömös-szoros-csoportot védő csapatok tábori lelkésze, akinek segíteni Sükösd is kijárhat már ekkor Uzonból – ez az az időszak, amikor két cári intervenció között együtt is lelkesíthetik az ottani katonákat, akár *éjjeli őrtűz* mellett, a Tejút fénylő íve alatt.

1849. április végén Bíró Sükösd váltja a tábori lelkészségben, míg Bíró Csíksomlyóra távozik megszervezni, majd kiadni az ottani *Hadi Lapot*. Gál Sándor propagandistájaként hozzájut a harctéri hírekhez, augusztusban pedig annak csapataival, köztük Tömösnél is harcolt egységek maradványaival

vonul vissza Zsibóig, ahonnan Debrecenbe menekül, és öt hétig a kollégiumban húzza meg magát, Gergelyfi András álnév alatt.⁴⁵ Sükösdtől valószínűleg azt is tudta, hogy ki volt onnan annak berlini akadémista-társa: az 1845-től magyar tudományos akadémiai levelező tag Lugossy.

Lugossy másrészt egy debreceni lovas nemzetőr századdal 1848. októbertől vehetett részt az aradi vár körülrészében, és ez az alakulat legkésőbb 1849. márcus–áprilisban hazaért Debrecenbe, az orosz intervenció idején pedig a nemzetőrség már általában is katonai jelentőségét veszítette. A szabadságharc bukása után mégis jobbnak látta a közeli Téglásra húzódni nevelőnek – kollégiumi tanárként, a katonai szolgálatba nehezen bekapcsolódó debreceniekhez képest játszott szerepe jól ismert volt. Téglásról 1850-ben hívják Pestre, ahonnan aztán csak 1851-ben tér vissza a debreceni kollégiumba.⁴⁶ Mivel 1841-ben pár hónapig szatmárnémeti lelkész is volt, nem kizárt, hogy 1849 őszén nemcsak találkozott a debreceni kollégiumban Bíróval, de épp ő ajánlotta be a Szatmárnémetivel szomszédos vetési birtokos Nemesékhez nevelőnek. Bíró csak 1853-ban távozik a biztonságos Vetésről, és pedig a félreeső Kővár-vidékre és egy időre majd Désre – hírhedt 1848–1849-es radikálisként Háromszékre úgy tűnik később sem mer visszatérni.⁴⁷

3.3. Néhány további kérdőjel

Mi az, ami esetleg csak az utolsó közvetítő – tehát nagy valószínűséggel Bíró – szerzői hozzájárulása? Valamint: mikor jut el Lugossyhoz, illetve mikor kerül lejegyzésre a Debrecenben aztán csak egy negyedik „segélykéréssel” kiegészített,⁴⁸ és először Ipolyi Arnold által, 1854-ben leközölt szöveg?⁴⁹

Akárcsak a damaszkioszi kísértetharc hármastagolása, a „megváltó Csaba”-*alapvariáció* szöveg háromszori segélykérése-segélynyújtása is annyira általános, archetipikus megoldás, hogy Sükösd és a közvetítő egyaránt alkalmazhatta. A „*víz útján kért*” helyetti „*föld útján kért*” segély is közös problémájuk volt: a szabadságharc előtti évtizedek meghatározó kihívása minden térségükbeli lelkész számára az 1802-es és azt követő *földrengések* által súlyosan megrongált templomaik helyreállítása.⁵⁰

⁴⁰ CSORBA György 2002, 892; SÜLI Attila 2020, 179; ZAKAR Péter 1999, 154–155; BALÓ Bénéjám 1858, VI–VII; NAGY Sándor [– SZABÓ Sámuel] 1896, 136.

⁴¹ ZAKAR Péter 1999, 154–155, 199. jegyzet. Elgondolkodtató, hogy a sátorlajújhelyi református lelkész ezzel szemben tudja 1857-ben. (VÁLYI Pál 1857, 158.)

⁴² Le is jegyzi, vö. „mint azt velem baráti kéz közölte” (LUGOSSY József 1855, 115; a mi kiemelésünk).

⁴³ Bíró Sándorról lásd legutóbb ZAKAR Péter 2019.

⁴⁴ Bíró 1831-ben subscribál először Székelyudvarhelyen a refor-

mátus kollégiumban (ALBERT Dávid 2005, 122), egyidőben azzal, hogy Sükösd Sámuel is tógás diák lesz – ő Nagyenyeden.

⁴⁵ ZAKAR Péter 2019, 504.

⁴⁶ SZINNYEI József 1902, 83–84; GAZDAG István 1998, 176, 181.

⁴⁷ Lásd részletesebben KÁDÁR József 1896.

⁴⁸ LUGOSSY József 1855, 115.

⁴⁹ IPOLYI Arnold 1854, 581. Vö. még Uo. 354.

⁵⁰ A közeli Árkos erődített unitárius templomának javítását pl. lásd részleteiben is: MÁRK Attila 2022.

Az viszont jó kérdés, hogy az alapvariáció *azonnal*, majd *egy évre rá*, majd *három évet követően* érkező, még élő *segítsége* nem az 1852-re szervezett, Makk-féle összeesküvés/provokáció kódolt bejelentése-e az 1848. őszi, 1849. tavaszi térségbeli események történeti valóságának lenyomata mellett. 1874-ben ugyanis Bíró úgy tudja, hogy Sükösd „Törökhonban” halt meg,⁵¹ ami akár egy 1851-ben az Oszmán Birodalomból érkező Makk-emisszárius (új, tév)híre is lehet.⁵² Ez esetben valóban egy, a szervezkedők megkereste Bíró, és csak 1851–1852-ben szövegezte volna meg az alapvariációt.

Ami mindenképpen gyanús: Lugossy, miközben beépíti az „Etele-kori székely hagyomány” vélt megoldást az 1855-ös dolgozatába, a már a *Csillagisme*-kéziratában is ott található korábbi, Szirmay-filiációs *Hadakúttya*-magyarázatát⁵³ nemhogy nem törli, hanem még az ellentmondást sem simítja el például azzal, hogy utóbbival csak Grimm forrását akarta megadni.⁵⁴ Miért lesz olyan sietős 1853–1854-ben a „megváltó Csaba”-közlés, hogy Ipolyit félig már kinyomtatott könyvébe beilleszteni riasztja⁵⁵ – miért nem 1853 előtt teszi ezt, és miért nem várható ki a szintén kiadás előtt álló 1855-ös saját dolgozata erre a célra? 1850-es első találkozást követően, 1853 körüli revelációja volna csak a *lejegyzettként teljes* szöveg? Bíró ekkor küldi el neki, Vetésről való távozása körül?

Szögezzük le: a Lugossy-hagyatékából eddig csak a budapesti akadémiai könyvtárbeli *Csillagisme*-kéziratot vettük kézbe, még az ugyanott található személyi okmányait sem.⁵⁶

4. A „megváltó Csaba”-téma értékelése

4.1. Egy névsor

Akárhogy is került sor a „megváltó Csaba”-*alapvariáció* szövegezésére, és bárhogy is ítélnénk meg a Csanády–Mihalik-féle *feldolgozást*, vessünk egy elfogulatlan, átfogó pillantást a téma *aktoraira*:

Damaszkiosz (458 k. – 538 u.): a magukat viszszaemlékező Platónig legitimálni próbáló athéni Akadémiák utolsó, szíriai származású vezetője.

Jordanes (? – 553 u.): gót-alán származású, latin nyelvű történetíró.

Phótiosz (820 k. – 893): bizánci császári testőr-parancsnokból gyorstalpalt, a római pápát kiközösítő konstantinápolyi pátriárka, fiatalkori műve, a *Bibliothéké* a megelőző 1200 év görög irodalmának „olvasónaplója”.

Kézai Simon (13. sz.): a *Gesta [Hunnorum et Hungarorum]* krónikaírója (kiadásai: 1782, 1833 stb.)

Szirmay Antal (1747–1812): táblabíró, országgyűlési követ, író, nyelvújító, Mikszáth Kálmán *Külföldi házasságában* is szerepel.

Percsenyi Nagy László (1771–1827): vármegyei hivatalnok, Dugonits-epigon író.

Chateaubriand, François-René, vicomte de (1768–1848): Napóleon, majd a Bourbonok francia diplomatája, konzervatív politikus, a romantika kiemelkedő képviselője, Victor Hugo irodalmi példaképe.

Klenze, Leo von (1784–1864): klasszicista bajor királyi építész, de Szentpéterváron is ő toldja meg az Ermitázt.

Kaulbach, Wilhelm von (1805–1874): Liszt Ferenc barátja, a berlini Neues Museum-beli freskói fölött a frízeken is a világtörténelmet játszották el gyerekek – itt Phótiosz Damaszkioszt illető hitetlenkedését is megörökítette.

Raczyński, Atanazy, hrabia (1788–1874): az európai udvarokba bejáratos porosz diplomata lengyel gróf, műkritikus és műgyűjtő, egykori gyűjteményéből egy Botticelli-festmény maradt Berlinben, és palotája helyén épült fel a Reichstag.⁵⁷

Wheaton, Henry (1785–1848): az Egyesült Államok berlini rendkívüli követe, aki a londoni *Foreign Quarterly Review*-ban szemlézi Raczyńskit – a folyóirat (mint nem elég konzervatív) helyett ekkori szerkesztője utóbb másikat alapít.

Grimm, Jacob Ludwig Karl (1785–1863): korántsem meseíró, hanem nyelv- és irodalomtudós, a német filológia és ókortudomány egyik atyja, 1841-től berlini egyetemi tanár, a *Deutsche Mythologie* szerzője.

Sükösd Sámuel (1816–1849): berlini akadémista református lelkész, pedagógiai szakíró, 1849-es hősi halott.

? Bíró Sándor (1816?–1877): református lelkész, honvéd százados rangban a csíksomlyói 1849-es *Hadi Lap* szerkesztője.

⁵¹ Kuszko István 1896-os közlésében, lásd BÍRÓ Sándor 1874.

⁵² A Makk-féle összeesküvés lehetséges kontaktszemélye pl. Borza Áron volt nagyenyedi diák, Törökországból Magyarországra küldött emisszárius. (Vö. CSORBA György 1999, 366.)

⁵³ MTA KIK, Ms 220, III, 1100–1101, 1332, 1340.

⁵⁴ Vö. LUGOSSY József 1855, 122.

⁵⁵ IPOLYI Arnold 1854, 354.

⁵⁶ A már említett MTA KIK, Ms 220 kézirat, illetve a Szilády Áron útján bekerült MTA KIK, Ms 4440/68–93 (41 levélnyi

26 db okmány 1838–1856-ból).

⁵⁷ Már mint a művelődéspolitikai megvalósításai okán/végezt, porosz királyi adományként kapott telken, 1842–1844-ben épült, második palotája helyén, tehát pl. Geck ezt illetően figyelmen kívül (vö. GECK, Albrecht 2018, 199). A *Hunnenschlacht* „nagy szépiá vázlatát” még az ugyancsak berlini, az Unter den Linden 21-en álló korábbi palotájában állította ki 1837-ben. (WflmIk PP.)

Lugossy József (1812–1884): 1841-től a Magyar Tudós Társaság (1858-tól: MTA) levelező (1858-tól rendes) tagja, szatmárnémeti református lelkész, stb., 1845-től a debreceni kollégium tanára, könyvtárosa, arabista stb.

Ipolyi Arnold (1823–1886): római katolikus püspök, művészettörténész MTA-igazgatótag, a magyar műemlékvédelem atyja, a *Magyar Mythologia* szerzője, az esztergomi Keresztény Múzeum jelentős gyarapítója.

Azt se feledjük el aláhúzni, hogy egy, már a Lugossy-féle alapvariáció-közzététel idején is *1400 éves előtörténetről* (művelődéstörténeti folyamatról) beszélünk.

4.2. Egy kanonikus művelődéstörténeti párhuzam és egy második névsor

A téma felvázolt *előtörténete* (gyökérszete) mellesleg ugyancsak a „19. század közepi termék *téma*” derivált munkahipotézist igazolja. Címkezzük át kicsit az összetevőit (6. ábra).⁵⁸ Ismerős? Bizony, a téma *összeállását* ugyanaz a 19. század közepi esztétörténeti ismerethorizont keretezi, mint a – persze vitathatatlanul jelentősebb – testvértémát, melyet Madách Imre dolgozott ki. Hadd térjünk vissza még egyszer a téma összeállításának valószínűsített helyére-időpontjára is, túl a freskó *Hunnenschlacht* itteni-ekkori porosz királyi megrendelésén és a megrendelés kutatásra érdemes előzményein/visszhangján.

A tanúként 1857-ben jelentkező Vályi Pál saját és két levelezőtársa emlékeivel idézi fel az 1841–1842-es egyetemi tanév magyar Berlinjét. Vályi akkori Schelling-élményéről ír, és egy 1842. májusi kettős levéllel egészíti azt ki: Győry Sándor szerint Schelling „azt igyekezett megmutatni, hogy a mitológia se nem költők, se nem filozófok találmánya, hanem együtt támadt mindenik néppel annak mitológiája is, mert népet mitológia nélkül képzelni sem lehet”, Sükösd Sámuel pedig, aki részletesebben ír Schelling előadásairól, azt állapítja meg, hogy „Liszt eltávozta után ... napi hősnék egyedül Schelling maradt.”⁵⁹

Liszt Ferenc két évvel korábban vállalta fel ismételtén magyarságát, ami nem-magyar körökben kisebb botrányt is keltett. „Virtuóz éveinek” ezt követő európai diadalmenetében az 1841. december 27. és 1842. március 2. közötti berlini koncertsorozat a csúcson, ennek során a húsból három hangversenyt a helyi egyetemisták javára ad. Részt vesz Schelling január 3-i előadásán is. 1842. március 3-i búcsúztatása tömegeseménybe torkollik, ahol két zenekar is 1840-es, magyar témájú darabját játssza a menet két végén.⁶⁰

Friedrich Wilhelm Joseph Schelling vallásfilozófiai előadásai ugyancsak hiszterizálták Berlint: az 1841. november 15-i beköszöntő alkalmával az egyetem amúgy is 800 férőhelyes legnagyobb előadótermébe ajtón-ablakon át törnek be az érdeklődők. A *mitológia és a kinyilatkoztatás filozófiája* címen meghirdetett előadásorozat végül kudarcba, csalódásba fullad, de filozófiatörténeti jelentősége nagy, a hallgatók között pedig olyan gondolkodók ülnek Sükösdékkal egy teremben, mint az anarchista Mihail Alexandrovics Bakunin, a művészet- és művelődéstörténész Jacob Christoph Burckhardt, a természettudós Alexander von Humboldt, a filozófus Søren Kierkegaard, a történettudós Leopold von Ranke.⁶¹

A – vélt ükapjaként – Sükösd Sámuel nagy büszkeséggel emlegető Sükösd Mihály 1991-ben többek között a következőt nyilatkozta Csanádyék *Székelly himnuszáról*: „rossz mitológia. A 20. század végéhez közeledve Csaba királyfi nekem ne legyen erdélyi metafora. ... Amíg ilyen archaikus mitológiákban gondolkodunk, ... addig nincs mit remélni önmagunktól ... hátrány-mitológiát gyártani – hiba!”⁶² A választ, makroközösség és mítosz viszonyáról, Győry Sándorék idézett, 1842-es Schelling-olvasata adja. Csanádyék alkotását egyik szerzője sem szánta alternatív magyar himnusznak. A végül befutott társadalmi-politikai pályáját – alighanem – még csak nem is a *Csaba királyfi Hadak útjára kerülésének* eddig feltáratlan történelmi-művelődéstörténeti gyökerei tették lehetővé, hanem ennek a hasznosított témának a *numinózus* tartalmai, amihez képest másodlagos a *Székelly himnusz* egy bármennyire indokolt negatív esztétikai megítélése is.

⁵⁸ Az egyetlen kevésbé ismert, Percsenyi Nagy László eszki-mó-magyar leleményét lásd SZEVEŘÉNYI Sándor é. n.

⁵⁹ VÁLYI Pál 1857, a közölt kettős levelet lásd Uo., 158–159. A Győry Sándor figyelmét felkeltő tényleges schellingi problémát lásd pl. SCHREINER Dénes 2007, 72.

⁶⁰ *Hösi induló magyar stílusban*. Az 1840-es pesti *magyarkodás*-ról és visszhangjáról, valamint az 1842-es berlini búcsúztatásról lásd RAMANN, Lina 1887, 42–49, 171–173. Liszt részvételét Schelling előadásán lásd VÁLYI Pál 1857, 155–156.

⁶¹ Az 1841. november 15-i egyetemi eseményekről lásd VÁLYI

Pál 1857, 144–146. A nem akármilyen hallgatói névsort a *kései Schelling* berlini előadásainak Manfred Frank-féle kiadása (SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph 1977) előszavából szokás idézni. Az *ember tragédiájában* kimutatható Schelling-hatásról lásd BODNÁR Zsuzsanna 2004.

⁶² SÜKÖSD Mihály 1991, 1245. Az ambivalens pályájú irodalomtörténész-szerkesztő tévedett, Sükösd ükapja márkodi volt, és nem állt közelebbi rokonságban sem a sepsiszentkirályi Sükösdökkel. Vö. DEMETER Lajos 2022, 324.

Összegzés

A „megváltó Csaba”-téma *alapvariációját* Lugossy József 1853–1854-ben vezeti be a szakmai nyilvánosságba, de már 1850-ben tud róla. Mint „a *Hadak útján*, tehát az éjszakai csillagos égen visszavárt *nemzeti különmegváltó*”-téma, a nemzeti feltámadás reményének allegóriája volt az 1849-es trauma után, ahogy aztán a Trianon utáni, Csanády–Mihalik-féle diákfeldolgozás-*variációja*, a „Székely himnusz” is az. A téma már 1854-ben 1400 éves történeti gyökérrel rendelkezett, és az egyetemes művelődéstörténet jelentős szereplői tették lehetővé összeállítását, egy jellegzetesen 19. század közepi európai ismerethorizont keretezésében. A *holtából visszatérő* segítő hős azért harcol *éjszaka* is, mert a szinte kortárs Damaszkiosz így említi az 5. században, egy hunok harca utáni kísértetharc hiedelmében. Azért *várják* odalent szenvedő *hátrahagyottak* és azért érkezik az *égen*, mert Wilhelm von Kaulbach így ábrázolja már 1833-as vázlatán a kísértetharcot. Azért *székelyek* a hátrahagyottak és azért lesz *Csaba* a hős neve, mert Kaulbach ihletője, François-René de Chateaubriand – akarva-akaratlan – a 455-ös *sicambriai végső hun testvérharc*cal azonosítja ezt a Damaszkiosznál *schyth*a kísértetharcot, a témát Berlinben 1842 körül összeállító Sükösd Sámuel pedig Kézain nevelkedett művelt *székely* (*scythulus*) írástudó. Jacob Grimm ugyancsak ekkortájt kanonizálja Berlinben egy, a *honfoglaló ma-*

gyarok [*hunok*] *követe csillag-országút* elnevezésével a *Hadakúttyát*. A „megváltó Csaba”-témával Sükösd Sámuel leginkább 1849. március–áprilisban lelkesíthet csapatokat, Tömösön, és jó eséllyel az 1849-es csíksomlyói *Hadi Lap* szerkesztője, Bíró Sándor – Tömösön a Sükösd előtti tábori lelkész – juttatja Debrecenbe, Lugossy Józsefhez.

Köszönetnyilvánítás

Itt köszönjük Babus Antal osztályvezető (MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye) és munkatársai kedvességét és segítségét, valamint az MTA KIK-beli kutatást lehetővé tevő Domus HSCA-támogatást. A program koordinátora Boka László (akkor az OSZK tudományos igazgatója) volt. Francia szövegekben és magyar irodalomtudományi szakirodalommal Dobra Judit (Székely Mikó Kollégium, Sepsiszentgyörgy) segített, Sükösd Sámuel személyére vonatkozóan Demeter Lajos és Kocs János (Sepsiszentgyörgy). A dolgozat megírásához vezető konferencia-részvétel lehetőségét Tamás Sándor Kovászna megyei tanácselnöknek és Szóts Papp Zsuzsa konferenciaszervezőnek (Kovászna Megyei Kulturális Központ) köszönjük. Az anyaggyűjtést Bárdi Nándor (a budapesti ELKH TK KI Kisebbségtörténeti és Etnopolitikai osztály vezetője) a *Székely önkép építés a 19–20. században* (NKFI 128848) projekt keretében segítette.

Boér Hunor – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; boerhunor@freemail.hu

Boér Máté – Sepsiszentgyörgy; v.boermate@gmail.com

Boér Laura – Barót; boer_laura@yahoo.com

Kéziratos forrás

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK)
– Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms 220: Lugossy József: *Csillagisme*, I–III.

Irodalom

- BBWKVM 1834 = *Bericht über den Bestand und das Wirken des Kunst-Vereins in München, während des Jahres 1834*, München, 1835. Jan.
MNPBH = <https://mnp.art.pl/wilhelm-kaulbach-bitwa-hunow-1834-1837/>; utolsó letöltés: 2022.05.18.
MTsz 1838 = *Magyar Tájszótár*, Magyar Tudós Társaság, Buda.
SgSHsch1 = <https://www.staatsgalerie.de/gsammlung/sammlung-digital/einzelansicht/sgs/werk/einzelansicht/D7F64AD74DBADE65661944A0DC47E6D1.html>; utolsó letöltés: 2022.05.18.
SgSHsch2 = <https://www.staatsgalerie.de/gsammlung/sammlung-digital/einzelansicht/sgs/werk/einzelansicht/D0A6390530DC4066B80709E4F265E42C.html>; utolsó letöltés: 2022.07.16.
Utpictura18bH = <https://utpictura18.univ-amu.fr/notice/15437-bataille-huns-die-hunnenschlacht-version-stuttgart-kaulbach>; utolsó letöltés: 2022.05.18.
WfLmIk PP = <https://www.porta-polonica.de/en/atlas-of-remembrance-places/raczynski-palais>; utolsó letöltés: 2022.07.16.

- ALBERT Dávid
2005 *Székyudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871* (Fontes Rerum Scholasticarum VIII.; bevezetőkkel közzét. Albert Dávid), Szeged.
- BALÓ Bénéjám
1858 Sükösd Sámuel, in: *Sükösd Sámuel emléke egyházi beszédeiből*, I, *Halotti beszédek* (közzét. Uő; ny. Gyula), Arad, III–XXIV.
- BÍRÓ Sándor
1874 Háromszék önvédelmi harca főbb tényezői, 1848–49. *Történelmi Lapok*, VI/108.
- BODNÁR Zsuzsa
2004 Léttapasztalás a Tragédia világában, XI. *Madách Szimpózium* (szerk. Bene Kálmán), Madách Irodalmi Társaság, Budapest–Balassagyarmat.
- BOÉR Máté – BALÁZS Előd – DÉCSEI Beatrix Emőke – KORPOS Edina – SZABÓ Emőke
2018 „Terhes lett véle az idő...” – A Csaba-mítosz és a megváltó hős irodalmi kultusza a 19. század második felében, *Acta Siculica 2016–2017*, 219–231.
- BOÉR Hunor
2020 Bozót és tisztás – Nagy Géza és a székely eredetkérdés, *Acta Siculica 2018–2019*, 241–273.
- BUSCH, Werner
1986 Wilhelm von Kaulbach – Peintre Philosophe und modern Painter. Zu Kaulbachs Weltgeschichtszyklus im Berliner Neuen Museum, in: *Welt und Wirkung von Hegels Ästhetik* (Hegel-Studien 27.; szerk. Gethmann-Siefert, Annemarie – Pögeler, Otto), Bonn, 1986, 117–138.
- CHATEAUBRIAND, François-René de
1831 *Études ou discours historiques*, III, *La chute de l’empire romain, la naissance et les progrès du christianisme et l’invasion des barbares*, Paris.
- CSORBA György
1999 Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története, *Hadtörténelmi Közlemények*, CXII/2, 352–398.
2002 A dévai nemzetőrség jegyzőkönyve, *Hadtörténelmi Közlemények*, CXV/3, 889–901
- DEMETER Lajos
2022 „Nagyra becsülte székely eredetét, és eredete becsületére élt” – Sükösd Sámuel (1816–1849), *Acta Siculica 2020–2022*, 323–333.
- GAZDAG István
1998 A Debreceni Nemzetőrség története, *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXV, 163–190.
- GECK, Albrecht
2018 „Geschichte müssen wir malen.” Luther, Melanchthon und die Reformation in Wilhelm von Kaulbachs Monumentalgemälde Das Zeitalter der Reformation (1864), in: *Reformation und Bildnis – Bildpropaganda im Zeitalter der Glaubensstreitigkeiten* (Kunst und Konfession in der Frühen Neuzeit, 3.; szerk. Frank, Günter – Weigel, Maria Lucia), Schnell & Steiner, Regensburg, 197–215.
- GOMBOS Annamária, KULCSÁR SZABÓ Ernőné
2008 *A berlini magyarok emlékkönyvének feldolgozása* (Szakdolgozat), Debreceni Egyetem, Informatika Kar, Debrecen.
- GRIMM, Jacob
1835 *Deutsche Mythologie*, Dieterichsche Buchhandlung, Göttingen.
1844 *Deutsche Mythologie* (2. kiad.), Dieterichsche Buchhandlung, Göttingen.
- HANKÓ Vilmos
1896 *Székyelföld*, Budapest.
- HERMANN Gusztáv Mihály – ORBÁN Zsolt
2018 *Csillagösvény és göröngyös út – Mítosz és történelem a székelység tudatában*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2018.
- IPOLYI Arnold
1854 *Magyar Mythologia*, Heckenast Gusztáv, Pest.
- KÁDÁR József
1896 [Bíró Sándorról], 1848–49. *Történelmi Lapok*, VI/133–134.
- LACHMANN, Karl
1841 *Der Nibelunge Noth und die Klage...* (kiad. Lachmann, Karl [1. kiad.: 1826]), 2. kiad., Berlin.
- LUGOSSY József
1850 Egy szombatos énekes könyvről, *A magyar tudományos intézetek hivatalos közlönye* (Új Magyar Múzeum, Első folyam, 1850–1851, az I. kötethez kötve), XCIX–CXXXVIII.
1855 Ósmagyar csillagismei közlemény, *Új Magyar Múzeum, egyszersmind a magyar academia közlönye*, Ötödik folyam, I. kötet, 54–75, 113–146, 250–260, 549–564.
- MÁRK Attila
2022 *Az Isten láthatóképpen elősegél – Barabás János emlékiratai*, Hármaskönyvtár – H-Press Kft., Sepsiszentgyörgy.
- MINKELS, Margret Dorothea
2012 *Die Stifter des Neuen Museums: Friedrich Wilhelm IV. von Preussen und Elisabeth von Baiern*, Books on Demand, Norderstedt.
- MOLNÁR József – SIMON Györgyi
1976 *Magyar nyelvmélekek*, Tankönyvkiadó, Budapest.

- NAGY Sándor [– SZABÓ Sámuel]
 1896 *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*, Kolozsvár.
- OSBORN, Max
 1909 *Berlin (Berühmte Kunststätten 43.)*, Lipcse.
- PERECSENYI NAGY László
 1800 *Léta magyar vitéz, és Zamira pannoniai kis-aszszonynak a földön és tengereken történt viszontagságai*, Füskúti Landerer Mihály, Pozsony és Pest.
- PHOTIUS
 1606 *Bibliotheca...*, Bécs.
 1778 *Bibliotheca...*, Buda.
- RACZYŃSKI, Atanazy
 1839 *Histoire de l'art moderne en Allemagne*, II, Jules Renouard et Comp., Paris.
- RAMANN, Lina
 1887 *Franz Liszt: Als Künstler und Mensch*, II, Lipcse.
- SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph
 1977 *Philosophie der Offenbarung. 1841/42* (kiadás és előszó: Manfred Frank), Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- SCHREINER Dénes
 2007 Schelling mitológia-felfogásának stádiumai, *Világosság*, 2007/5, 65–77.
- SÜKÖSD Mihály
 1991 Erdélyinek lenni nem dicsőség és nem szegény. Beszélgetés a budapesti *Valóság* szerkesztőjével eredetről, örökségről, az ebből fakadó felelősségről és arról, ami Európában is egyedülálló (Kónya[-Hamar] Sándor interjúja), *Korunk*, 1991/10, 1241–1247.
- SÜLI Attila
 2020 Egy ismeretlen Maderspach-levél a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményéből, *Acta Siculica 2018–2019*, 177–184.
- SZAJBÉLY Mihály
 2005 *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Universitas, Bp.
- SZAMOTA István
 1894 *A schlagli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből*, MTA, Budapest.
- SZEVERÉNYI Sándor
 é. n. *A magyar-grönlandi nyelvhasonlítás szépirodalmi vetülete 1802-ből*, Szegedi Tudományegyetem, Nyelvészeti Doktori Iskola (<http://www.nytud.hu/pp/szeverenyi.html>; utolsó letöltés: 2022.07.16.).
- SZINNYEI József
 1902 Lugossy József, in: *Magyar írók élete és munkái*, VIII, 82–87.
- SZIRMAY Antal
 1807 *Hungaria in parabolis* (2. bőv. és jav. kiad.), Buda.
- VÁLYI Pál
 1857 Emlékezések Schellingre (1841-iki naplótöredék után) Vályi Páltól, *Sárospataki Füzetek*, I, 143–160.
- WHEATON, Henry
 1840 Art. IX. Comte A. Raczyński: Histoire de l'art moderne en Allemagne, Tom. II. 4°. pp. 677. Paris. 1839. *Foreign Quarterly Review*, XXV, London, 406–419.
- ZAKAR Péter
 1999 *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben*, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
 2019 Bíró Sándor – Egy 19. századi református lelkész küzdelmes élete, in: *Adalékok Székelyföld történetéhez – Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére*, Háromszék Vármegye – Tortoma, Sepsiszentgyörgy–Barót, 493–508.

Hunnenschlacht sau originile mitului crăișorului Csaba

(Rezumat)

Varianta de bază a temei „[crăișorului] Csaba mântuitorul” a fost introdusă în circuitul științific de către József Lugossy, profesor erudit din Debrecen, abia în 1853-1854, însă a dat veste de aceasta deja în 1850. În urma traumei înfrângerii din 1849, *tema „mântuitorului național* așteptat să revină pe *Calea oștilor*, adică pe cerul nocturn înstelat” reprezenta o alegorie a speranței învierii națiunii, la fel ca *varianta* de mai târziu Csanády–Mihalik („Imnul Secuiesc”), o prelucrare studențească a temei după Tratatul de la Trianon. Tema în sine avea deja în 1854 rădăcini istorice de 1400 de ani, iar constituirea sa se datora aportului unor personalități de seamă ale istoriei culturii universale, într-un cadru hermeneutic tipic pentru cultura europeană de la mijlocul sec. al XIX-lea. Eroul revenit în ajutor, *întors din moarte*, luptă și *în timpul nopții*, pentru că Damascius Diadohul, din sec. al V-lea, aproape contemporan cu evenimentul miez istoric, a scris așa ceva despre credința unei lupte continuate de morți în urma unei bătălii a hunilor. Eroul este *așteptat* de către suferinzii *părăsiți* de el și sosește pe cale *ceastă*, pentru că Wilhelm von Kaulbach schițează așa deja în 1833 această bătălie dintre stafii. Cei *părăsiți* sunt *secui*, iar eroul primește numele *Csaba*, pentru că sursa de ins-

piratie a lui Kaulbach, François-René de Chateaubriand – vrând-nevrând – identifică această luptă, dintre stafii *sciți* la Damascius, cu *bătălia finală fratricidă dintre huni* din 455, cea *de la Sicambria*, iar tema este constituită la Berlin, pe la 1842, de *secuiul* (*scythulus*) Sámuel Sükösd educat în spiritul tradiției cronicii lui Kézai. Jacob Grimm canonizează un nume maghiar al Căii Lactee, *Hadakúttya*, tot pe atunci și tot la Berlin, drept o denumire a *căii stelare urmate de descălecătorii maghiari [huni]*. Sámuel Sükösd a încercat să ridice morala unor trupe cu tema „mântuitorului Csaba” cel mai probabil în martie-aprilie 1849, la pasul Timiș, iar transmiterea temei către József Lugossy, la Debrecen, se poate datora lui Sándor Bíró, redactorul foi de campanie din 1849, *Hadi Lap*, de la Șumuleu-Ciuc, preot de campanie schimbat la Timiș tocmai de Sükösd.

Hunnenschlacht, or How Did Csaba End Up on the Skyway of Warriors

(Abstract)

József Lugossy presented *the base variation* on the *theme* of the “Messianic Csaba” to the scientific community in 1853–1854; nevertheless, he was already aware of it in 1850. The *theme* of the “National Saviour expected to return on the *Skyway of Warriors*, i.e. the starry night sky” represented in an allegorical form the hope of a national resurgence, as did the later *variation* created by Csanády and Mihalik (the “Székely Anthem”), a student adaptation of the *theme* reacting to the Treaty of Trianon. In 1854, the *theme* is already rooted in a tradition of sorts the core of which is some 1400 years old. The *revenant hero* fights *at night* because so did the dead that were believed to continue the fight after a battle of the Huns in the almost contemporary 5th century account of Damascius. He is *expected* by *those left behind*, in suffering and he arrives *through the air above* because so is this battle of ghosts depicted by Wilhelm von Kaulbach on his 1833 sketch (and, thereafter, repeatedly). Those left behind are *Székelys* and their hero, *Csaba* because Kaulbach’s principal source of inspiration, François-René de Chateaubriand (willy-nilly) identifies the battle fought by *Scythian* ghosts as described by Damascius as the *455 kinstrife at Sicambria* – and Sámuel Sükösd who likely composes the *theme* in 1842 is a *Székely* (“*scythulus*”) literate, schooled in the spirit of Kézai’s chronicle. At around the same time, and likewise in Berlin, Jacob Grimm canonizes a Hungarian name for *the starway followed by the Hungarian (“Hunnic”) tribes of the Conquest*, the *Hadakúttya* (literally: ‘the Way of the Hosts’). Sámuel Sükösd must have attempted to boost the morale of the troops he was assigned to sometime in March or April 1849 at the Tömös (Predeal) Pass, and it was likely Sándor Bíró, the editor of the 1849 Csíksomlyó *Hadi Lap* (“*Wartime Journal*”) and, more importantly, the predecessor of Sükösd himself as the Tömös military chaplain who ultimately transmitted the *theme* to Lugossy at Debrecen.

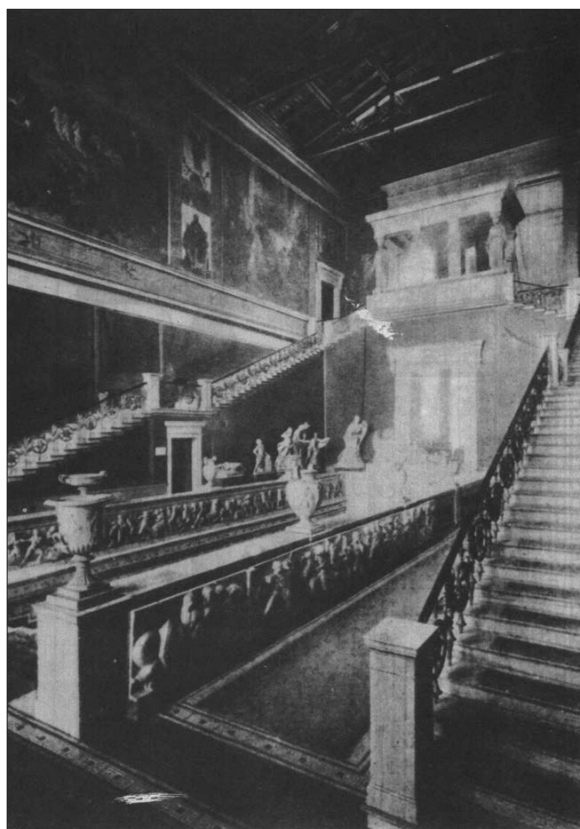
1. ábra Wilhelm von Kaulbach: *Die Hunnenschlacht auf den katalaunischen Feldern*, Staatsgalerie Stuttgart; 137,5 x 172,5 cm

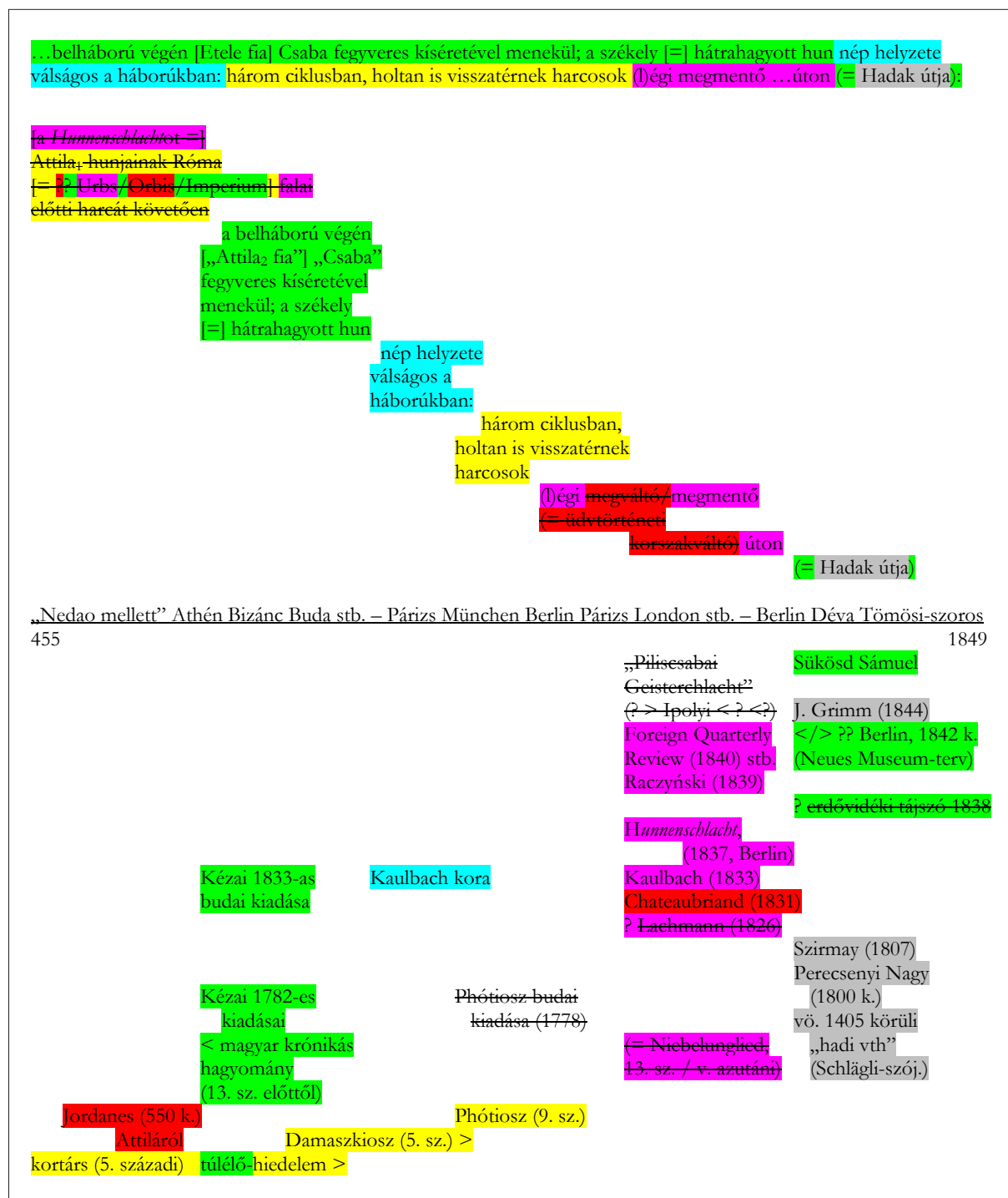
2. ábra Wilhelm von Kaulbach: *Bitwa Hunów* (1834–1837); Muzeum Narodowe w Poznaniu, 567 x 682 cm

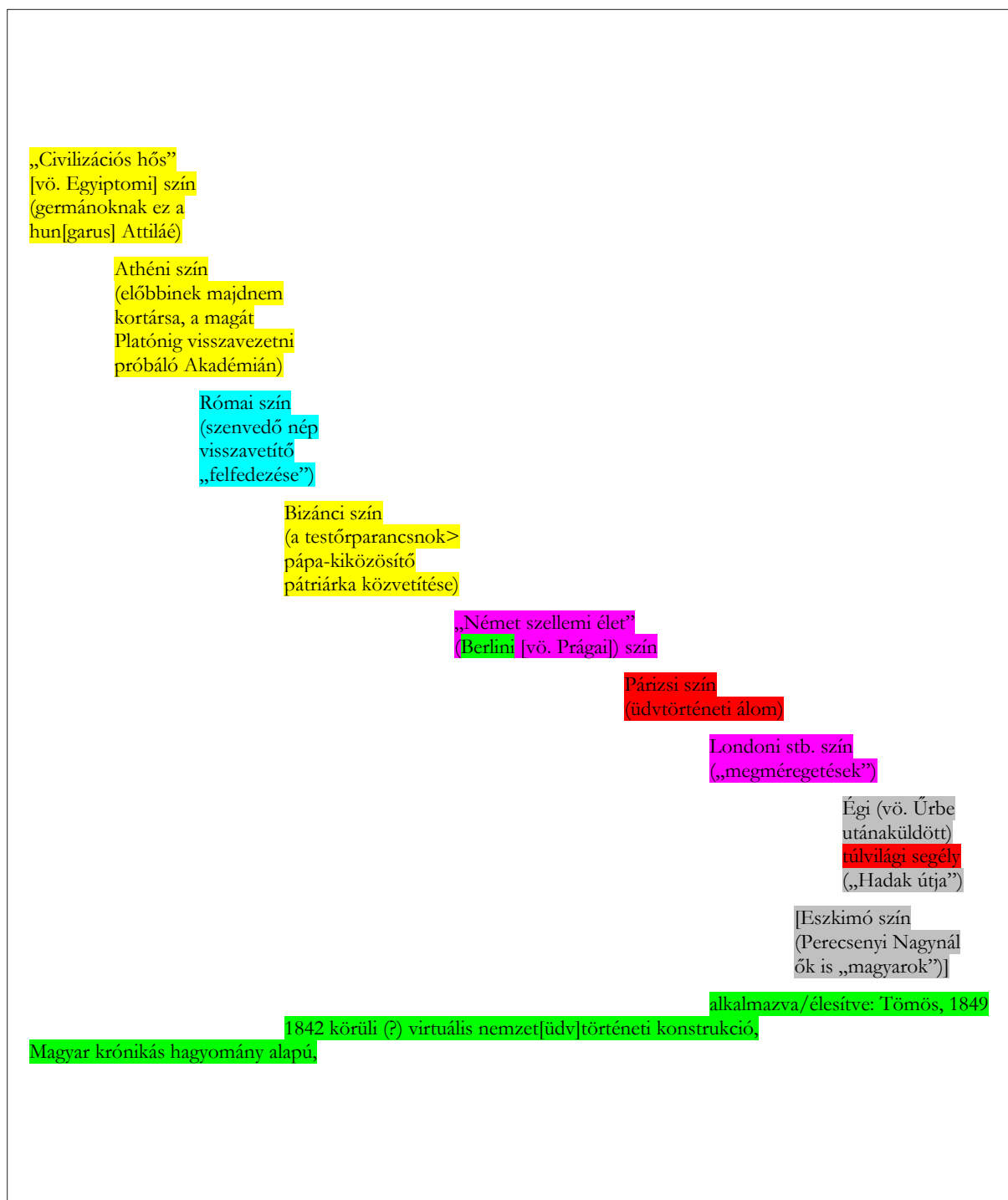
3. ábra Wilhelm von Kaulbach: *Combat des Huns dans les airs*; Julius Caesar Thaeter metszete (RACZYŃSKI, Atanazy 1839, 414.)

4. ábra A berlini Neues Museum lépcsőházának részlete (az OSBORN, Max 1909, 140. kép nyomán, in: BUSCH, Werner 1986, 122), bal felső sarkában Kaulbach *Hunnenschlachtja*

5. ábra A „megváltó Csaba”-téma tartalmi elemei térben-időben, forrás- és hatástörténetben

6. ábra 19. század közepi kanonizált téma ismerethorizont-párhuzamai a „megváltó Csaba”-téma művelődéstörténeti háttéréhez

